

УДК 811.161.2'373.4 + 811.161.2'23

А. С. Стадній

Вінницький національний технічний університет

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ЕМОЦІЙНО-ОЦІННОЇ ЛЕКСИКИ

Проаналізовано психолінгвістичний напрям вивчення конотації: з'ясовано психолінгвістичні засади конотативності значень дієслів; встановлено, що конотація не є елементом матеріальної структури слова, оскільки її компоненти створюються у процесі сприйняття слів-знаків: кожне слово має значення, у процесі спілкування ці значення тонізуються, утворюючи конотацію.

Ключові слова: психолінгвістика, емоційно-оцінні дієслова, конотативне значення, асоціації, вторинна номінація.

Проанализирован психолингвистический аспект изучения коннотации: определены психолингвистические основы коннотативности значений глаголов; установлено, что коннотация не является элементом материальной структуры слова, поскольку ее компоненты создаются в процессе восприятия слов-знаков: каждое слово имеет значение, в процессе общения эти значения тонизируются, образуя коннотацию.

Ключевые слова: психолингвистика, эмоционально-оценочные глаголы, коннотативное значение, ассоциации, вторичная номинация.

Psycholinguistic course of connotation study is analysed in the article. Psycholinguistic principles of connotative verb meaning are clarified. It is determined that connotation is not an element of material word structure as its components are created in the process of words-signs perception. Every word has its meaning, and these meanings are toned up in the process of communication, forming connotation.

Keywords: psycholinguistic, emotionally evaluative verbs, connotative meaning, secondary nomination, associations..

Слово, з точки зору психолінгвістики, розглядається не як одиниця абстрактної мовленнєвої системи, а як одиниця мовленнєвої властивості людини – її індивідуального лексикону.

Термін «психолінгвістика» вперше вжив Н. Пронко у статті «Язык и психолингвистика» в 1946 році у досить широкому значенні – як назву будь-якої суміжної лінгвопсихологічної галузі дослідження, пізніше почали використовувати як назву досить вузького напрямку, очолюваного Ч. Осгудом після появи в США праці під назвою «Психолінгвістика».

Як зазначала О. С. Ахманова у праці «Психолінгвістика» 1954 року, лінгвістика не повинна боятися контакту з психологією, але вивчення лінгвістичних фактів у зв'язку з психологією не означає пояснення цих фактів через індивідуальне – дослідження мови як сфери винятково індивідуальної (ми не повинні забувати, що навіть індивідуальне детермінується загальним і перш за все соціальним). Йдеться не про повернення до психіки окремого індивіда, а про те, щоб дати інтерпретацію лінгвістичних фактів через загальні закони психіки окремого індивіда [4, с. 142].

У галузі психолінгвістики працювали вітчизняні та зарубіжні дослідники. Вагомий внесок у вирішення психолінгвістичних завдань внесли О. О. Леонт'єв, Ч. Осгуд, Аж. Міллер, Ж. Нуазе, Т. Слама-Казак, Р. М. Фрумкіна, О. О. Залевська та інші.

Конотація – це лінгвістичний феномен, особливий компонент, за допомогою якого виражається психічний стан мовця, його ставлення до предмета, об'єкта, адресата мовлення, тобто все те, що складає мету емотивної функції слова. На сьогодні

відомі три основних напрямки у вивченні проблем конотації мовних засобів. Семіотичний напрям, де досліджуються мотиви, в залежності від яких особа, яка говорить, вибирає ті чи інші мовні засоби (Л. Єльмслев, Р. Барт). Лінгвістичний аспект (Ш. Баллі, В. М. Телія, В. І. Говердовський, В. І. Шаховський) представлений кількома різновидами: стилістичним, лексичним (вивчає засоби створення додаткового значення слів, виразів, що надають їм експресивності, яскравості) та культурологічним (конотація розглядається як семантична частина значення, що доповнює відомості про об'єктивно існуючу реалію специфічно національною інформацією). Психолінгвістичний напрям (О. О. Леонтєв, О. О. Залевська, Р. Роммштейн, М. Портер та інші) – виділення та вивчення конотації якнайтісніше пов'язане з поняттям асоціації і з емоційною організацією мовлення.

З часом і конотативний елемент семантики лексичних одиниць став об'єктом психолінгвістичних досліджень (В. А. Маслоу, Е. Ю. Мягкова, Є. С. Отін). В. І. Говердовський, розглядаючи лексикологічні і психолінгвістичні засади конотації, наголосив на існуванні певних оцінок значення слова, які не вкладаються в лексикографічну метамову лінгвістики: «емоційної оцінки», «емоційного забарвлення», «експресивного значення». Оцінний момент трактується вченим як пізнавальна категорія психіки, частина думки, протиставлена іншій частині думки – поняттєвому мисленню, а саме: категорії сприйняття й уявлення, узятих разом [3, с. 5–6].

Отже, психолінгвістика намагається не лише описати лінгвістичні факти у різних випадках, а й пояснити їх, інтерпретувати факти структури чи системи через їх причинність, розглядаючи внутрішні зв'язки системи.

Але ще досі існує чимало нез'ясованих питань: психолінгвістичні засади конотативності, закономірності виникнення емоційно-оцінного компонента у значенні, способи виникнення експресивно забарвлених значень.

Метою цього дослідження є з'ясування психолінгвістичних засад конотативності значень дієслів.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**: дослідити психологічні механізми виникнення конотації та розкрити імпліцитні значення дієслів, що існують у свідомості мовців. Така проблема може стати частиною комплексного дослідження, присвяченого психолінгвістичному напрямку вивчення проблем конотації мовних засобів.

Об'єктом дослідження є експресивно забарвлені дієслова, дібрані з газет «Україна молода» (УМ), «День» (Д), «Сільські вісті» (СВ), «Вечірній Київ» (ВК) та журналу «Політика і культура» (ПіК).

Більшість слів української мови багатозначні, і завдяки цій здатності вони можуть виражати індивідуальні почуття. Так, К. О. Ердман пропонує ділити значення на три частини: 1) понятійний зміст; 2) додатковий зміст 3) чуттєвий елемент чи зміст, пов'язаний з настроєм [10, с. 106]. Проте деякі мовознавці, прихильники раціоналізму в мові, заперечують чуттєві та емоційні елементи у словах. Зокрема А. Шлейхер, вважаючи мову звуковим вираженням думки, наголошував на тому, що «почуття, сприйняття, волевиявлення мова прямо не виражає; мова – не безпосереднє вираження почуттів і волі, а й думки. Якщо ж необхідно через посередництво мови передати почуття і волю, то це можливо зробити тільки опосередкованим шляхом і тільки у формі думки» [11, с. 4–5].

Деякі дослідники визначають чуттєві елементи у значенні слова, тому що мова, як відомо, існує головним чином у процесі мислення та у нашому мовленні, яке включає в себе також й вираження почуттів» [9, с. 10].

Важливу роль у формуванні і функціонуванні конотації відіграють асоціативні механізми, оскільки конотація формується на основі постійних асоціативних зв'язків у носіїв мови. Тому конотація не вказує на світ, а ніби відсилає до асоціацій, ство-

рюючи «невидимий» світ, але сама вона не є асоціацією [6, с. 112]. Мовна свідомість не вичерпується асоціативними рядами, бо включає в себе також систему соціально типових значень, систему образів і узагальнених уявлень, властивих носіям мови.

Відомо, що слово, актуалізуючись у мовленні, реалізує, крім своїх прямих і переносних значень, ще й потенційну енергію бути вираженням чи відображенням додаткових, асоціативно пов'язаних з ним образів, почуттів, ідей [2, с. 62–63]. Ця потенційна енергія і є тією основою, на якій виникає конотація.

Конотація – соціально-індивідуальний феномен. Для розуміння цього феномена слід звернутися до теорії О. О. Леонтьєва про специфіку функціонування значення в системі суспільної свідомості [5, с. 7–13], а також до мовленнєвої діяльності індивіда, його свідомості. Коли в психічне відображення світу людини «вливаються» ідеалізовані в об'єктивні надіндивідуальні значення, предмети набувають нових системних властивостей. У свідомості значення психологізуються та індивідуалізуються. Не втрачаючи об'єктивності, вони набувають конкретних суб'єктивних властивостей. Нові якості у системі індивідуальної свідомості утворюються завдяки надбанням ними індивідуальних конотативних ознак, які розкривають себе при аналізі відношень, пов'язуючи їх з об'єктивними та індивідуальними ознаками.

Людина володіє словами із вже закріпленими значеннями, у вторинній номінації з'являються змістові нашарування (конотації), які утворюються внаслідок асоціативної діяльності свідомості, що пов'язує знак з різними елементами діяльності. «Кожне окреме слово – це петля. Тисячі асоціативних зв'язків сходяться і розходяться від нього», – зазначав Ш. Баллі, але це не означає, що всі ці асоціації входять у лексичне значення кожного окремого слова [1, с. 12].

Отже, асоціації беруть участь у створенні нових понять і значень мовних одиниць, тому що вони пов'язують уявлення з тими властивостями, які пригадуються у тому чи іншому випадку. Завдяки асоціативним механізмам мислення набуті знання є ґрунтом для утворення нового поняття шляхом образної підтримки, яка асоціативно актуалізується у свідомості [8, с. 94]. На думку Н. Д. Арутюнової, В. М. Телії, лексика непередметного світу (психіки, знань і соціальних відношень) утворюється за рахунок асоціативних вражень «від наочних образів до утворення абстрактних понять». Отже, асоціації супроводжують процес мислення, а при вербальному мисленні мають мовленнєво-мислительну природу.

Конотація – емоційне, оцінне та стилістичне забарвлення слова, яке відображає знання про властивості, внаслідок чого великий асоціативний спектр атрибутивного характеру утворює об'єктивну основу для їх виникнення. Атрибутивні асоціації – це механізм, який актуалізує конотації. Конотації фіксують у своїй сутності ті асоціації, які відображають знання мови мовцем.

Конотативні ознаки відображають уявлення носіїв мови про асоціативні зв'язки позначуваної словом реалії з властивістю іншої названої реалії як за подібністю, так і за суміжністю [7, с. 226]. Так, наприклад, слово **заправляти** конотує таку дію, як керувати, організувати: *Саме цей пан, за допомогою правоохоронців, «заправляв» розгромом бару «Котон...»* (УМ, 26.03.04, с. 2); **заляльковуватися** – ‘ховатися’: *Тим гірше для нас, найбільш удачливих, які «заляльковуються», засовуючи голову в пісок...* (Д, 24.01.09, с. 3); **відірватися** – ‘помститися’: *А це, слід зазначити, дозволить більшовикам «відірватися» на політреформі «по повній»* (УМ, 24.03.04, с. 3); **викачати** – ‘позбавити коштів’: *Зауважте. Гонорару вам не платять, а от на запису з вас можуть ще й «викачати» кілька гривень* (ВК, 12.03.04, с. 14); **калатати** – ‘поширитися’, ‘розповсюдитися’: *Остання неприємна історія, яка калатає дитсадком і селом в цілому, трапилася в лютому* (Д, 09.04.09, с. 6).

Повноцінний лінгвістичний аналіз повинен спиратися на дані, отримані із трьох найважливіших джерел: системи мови, матеріалів анкет і текстів.

Ми скористалися одним з найпоширеніших психолінгвістичних методів – асоціативним експериментом, оскільки він покликаний відкрити нові перспективи в дослідженні імпліцитних, асоціативних за своєю природою, конотацій дієслів. Носії мови, подаючи свої асоціації на дієслівні стимули, показують, як вони розуміють значення. Асоціативний експеримент дозволяє виявити характер домінуючої інформації у конкретного мовного знака, а також виокремити із «семантичного середовища індивідуальних уявлень ті асоціації, на основі яких виникають конотації» [6, с. 111].

Групі інформантів (160 чоловік) пропонувалося записати декілька асоціативів на дієслово-стимул **собачитися**. Передбачалося, що буде одержано 440–480 асоціативів, оскільки інформантам пропонувалося написати по кілька асоціативів на дієслівний стимул, з яких певна частина повторювалася б, але отримано лише 293 асоціації.

Собачитися – сваритися (132), гризтися (38), лаятися (22), злитися (12), кричати (13), ворогувати (6), битися (5), гавкати (4), сперечатися (8), вислужуватися (3), гаркати (4), ображатися (3), поводитися агресивно (3), скандалити (4), гиркатися (2), дрочитися (2), зазнаватися (2), битися і знову миритися, вештатися, випендрюватися, вишкірюватися, відмовлятися, волочитися, ганьбитися, конфліктувати, корчитися, кусатися, лайка, ліпитися, любити собак, накидатися, нападати, не ладити, не переносити людину, неприязно ставитися, не товаришувати, ніяковіти, опуститися, пилитися, піддобрюватися, підлещуватися, принижуватися, притаїтися, страждати, хизуватися, ховатися, Юля і Віктор.

Реакції-асоціації утворюють синонімічні ряди, наприклад, на стимул **собачитися**: 1) «сваритися» – «лаятися» – «гризтися» – «сперечатися» – «кричати» – «пилитися» – «скандалити» – «гаркати» – «гиркатися» – «ругатися»; 2) «не ладити» – «ворогувати» – «не товаришувати» – «неприязно ставитися» – «конфліктувати»; 3) «ластитися» – «піддобрюватися» – «вислужуватися»; 4) «притаїтися» – «ховатися»; 5) «хизуватися» – «випендрюватися» тощо. Іноді асоціації утворюють антонімічні пари: «сваритися» – «піддобрюватися», «битися» – «підлещуватися», «ніяковіти» – «випендрюватися». Експресема **собачитися** викликала чимало неповторюваних цікавих асоціацій: «вишкірюватися», «випендрюватися», «волочитися», «ніяковіти», «опуститися», «притаїтися», «хизуватися», «вештатися», «корчитися», «кусатися», «страждати», «любити собак», трапляються й оказіоналізми – «ліпитися», «пилитися». У одного інформанта дієслово асоціюється з політиками «Юля і Віктор».

Розглянемо конотативне значення лексеми **собачитися**, враховуючи всі три аспекти, необхідні для лінгвістичного аналізу. Експресивно забарвлене значення виникає на основі несуттєвих для реалії явищ. Якщо порівнювати дієслова **сваритися**, **гризтися**, **собачитися**, то у слові **гризтися** в семантичний фокус потрапляє ознака ‘сильно’, ‘лайка’, **собачитися** – ‘агресивно’, денотативні ознаки – ‘сперечатися, висловлювати своє незадоволення’. Лексемами **сваритися**, **гризтися** автор повідомляє про подію, але не інтерпретує її, а предикатом **собачитися** вказує на дію та передає емоційний стан суб’єкта. Некодифікована експресема **собачитися** у семантиці містить периферійні, несуттєві щодо денотації семи, які, позначаючи якісні ознаки дії, характеризують її за тим чи іншим аспектом, який і є основою оцінки. У значенні слова **собачитися** у сигніфікаті міститься ознака, що вказує на агресію, тобто на ступінь конфлікту з точки зору суб’єктивної оцінки, яка неістотна для цього процесу. Мовець засуджує чийось агресивність, конфліктність, тобто поведінку, властиву собаці, – це викликає несхвальне ставлення до об’єкта висловлювання.

Семи ‘сварка’, ‘конфлікт’ експліціюються у словах **сперечатися**, **кричати**, **гиркатися**, **лаятися**, у яких відбувається зростання кількісної ознаки.

Отже, у семантиці дієслова **собачитися** виділяється денотативний компонент та конотативний, завдяки якому слово виконує не лише номінативну, а й прагматичну функції, тобто називає дію і сигналізує про ціннісне ставлення мовця до світу.

У текстах періодичних видань досить часто використовують метафоричні переноси назви дій, ознак, притаманних собакам: **собачитися, гавкати, знюхатися, гавкнутися, приручити** тощо. Такі слова, будучи віднесені до людини, набувають негативного оцінного смислу: **гавкати, собачитися** (сваритися), **знюхатися** (вступити у зговір), **гавкнутися** (зіпсуватися, поламатися), **приручити** (робити когось покірним): *Зокрема, російський посол, м'яко кажучи, заявив: «Так, собачаться між собою, криють один одного...»* (Д, 19.12.09, с. 1); *Боротьба стає дедалі драматичнішою, і, здається, протягом останніх тижнів пропрезидентські політики куди галасливіше собачаться між собою, ніж з опозицією* (ПіК, № 8, 2003, с. 8); *... від швидкої їзди по них машина просто «гавкнеться»* (УМ, 23.03.06, с. 12); *Про потребу платити за гостинність натякав залежно від обставин: не всі юнаки, очевидно, відразу ж зголошувалися розплачуватися сексуальними послугами, і виродок їх «приручав», готуючи до збочення* (УМ, 05.10.07, с. 3). Постійні оцінні конотативні значення дієслів виникли внаслідок переосмислення дій, властивих тваринному світові.

Отже, у словниковому складі української мови існують слова, які у своєму значенні можуть містити інформацію не лише про те, що позначено ними, а перш за все той емоційний стан суб'єкта мовлення, який він відчуває у момент мовлення, що знаходить своє відображення у виборі того чи іншого слова, при цьому емоційний стан мовця переходить в емотивне ставлення до позначуваного. Для ґрунтовного дослідження явища конотації необхідним є комплексний підхід, який передбачає об'єднання зусиль представників різних наук, серед яких чільне місце відводиться психолінгвістиці, оскільки психолінгвістичний підхід має значні переваги. Психолінгвістичний аспект емотивно-оцінної лексики почав досліджуватися порівняно недавно і тому ще недостатньо вивчений.

Бібліографічні посилання

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394 с.
2. Виноградов В. В. Стиль Пушкина / В. В. Виноградов. – М., 1941. – С. 62–63.
3. Говердовский В. И. Опыт функционально-типологического описания коннотации : автореф. дис. канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Общее языкознание» / В. И. Говердовский. – М., 1977. – 20 с.
4. Говердовский В. И. Феномен коннотации на денотативном уровне / В. И. Говердовский // Языковая практика и теория языка. – Вып. I. – М., 1974. – С. 139–147.
5. Леонтьев А. А. Психологическая структура значения / А. А. Леонтьев // Семантическая структура слова. – М. : Наука, 1971. – С. 7–13.
6. Маслова В. А. К построению психолингвистической модели коннотации / В. А. Маслова // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 108–120.
7. Телия В. Н. Типы языковых значений / В. Н. Телия. – М. : Высш. шк., 1981. – 269 с.
8. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия / отв. ред. А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 139 с.
9. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языкознание / Ф. Ф. Фортунатов. – М., 1964. – С. 10.
10. Erdman K. O. Die Bedeutung des Wortes / K. O. Erdman. – Leipzig, 1925. – S. 106–107.
11. Schleicher A. Die deutsche / A. Schleicher. – Sprache, 1982. – S. 4–5.

Надійшла до редколегії 26.05.10